

УДК 930.1(477)

ЧЕРНЯВСЬКА К. В.

м. Миколаїв

ПИТАННЯ АГРАРНОЇ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ КІНЦЯ 1920-х – ПОЧАТКУ 1930-х РОКІВ В СУЧАСНІЙ ЗАРУБІЖНІЙ ІСТОРИОГРАФІЇ

В статті проаналізовано наукові праці сучасної англо-американської радянології, присвячені проблемам колективізації та голодомору 1932–1933 рр. в Україні та формування теоретико-методологічних підходів до вивчення проблеми.

Ключові слова: аграрна історія, колективізація, голодомор, радянологія, історіографія.

Постановка проблеми. Починаючи з другої половини 1980-х років сталінська колективізація та голодомор 1932–1933 рр. стають предметом наукових досліджень західної історичної науки, в якій сформувався три відносно незалежних історіографічних напрямків, що в тій чи іншій мірі висвітлюють проблеми аграрної історії УРСР в період Великого перелому.

Метою статті є аналіз досвіду англо-американської та західноєвропейської історіографії, в рамках якої досліджувались зміни в аграрному секторі економіки СРСР та об'єктивні фактори, що спричинили голодомор 1932–1933 років.

Не маючи єдиних концептуальних поглядів стосовно характеру колективізації та причин і наслідків голодомору, західна історична наука вдалась до аналізу всього спектру перетворень та взаємодій, що мали місце в радянському селі наприкінці 1920-х – початку 1930-х років.

Виклад основного матеріалу. Аграрна історія СРСР кінця 1920-х початку 1930-х вивчалась англо-американськими істориками ще наприкінці 1970-х – початку 1980-х років, але дані дослідження акцентували увагу лише на проблему становлення колгоспної системи. В першу чергу, це роботи таких дослідників як Р. Девіс та С. Віткрофт. В подальшому їх праці носили історико-економічний характер, випускаючи з поля досліджень ряд соціокультурних процесів, що протікали в радянському селі під час сталінської модернізації.

Докорінно ситуація змінюється після публікації книги Р. Конквеста «Жнива скорботи» у 1986 р., яка розглядала колективізацію як терор, а голод 1932–1933 років як вищу його форму. Р. Конквест намагався довести

штучну природу голоду, його антинаціональну та антикласову природу. Позиція вченого зводилася до наступної тези «Й. Сталін свідомо спровокував продовольчу кризу 1932–1933 років та використовував її як інструмент у боротьбі з ворожим класовим та національним елементом». Окрім цього, дослідник наголошував, що за допомогою голоду початку 1930-х рр. відбувалось масове винищення українського селянства, що на думку Й. Сталіна складало основу українського народу [5, с. 44]. Така точка зору викликала широкий резонанс серед радянологів, більшість з яких розкритикували Р. Конквеста та зосередили свою увагу на пошуку об'єктивних економічних, кліматичних та соціокультурних причин трагедії, паралельно переосмислюючи події сталінської колективізації. Критику положень Р. Конквеста в значній мірі «підігривало» остаточне утвердження нової «ревізійністської» парадигми, суть якої зводилась до раціонального, неупередженого висвітлення історії СРСР відкидаючи політизацію проблеми [6].

Наприкінці 1980-х – початку 1990-х років в англо-американській радянології сформувались два напрямки досліджень історії радянського села кінця 1920-х – початку 1930-х років. Перший напрямок представлений роботами Р. Девіса, С. Віткрофта та М. Таугера, в яких досліджується вплив економічних перетворень в СРСР, спричинених форсованою індустріалізацією та кліматичним фактором на становище радянського селянства. До другого напрямку можна віднести науковий доробок Ш. Фіцпатрік та Л. Віюли, предметом дослідження яких стали соціокультурні процеси, що протікали в радянському селі в період колективізації та голодомору.

Одними з перших, хто піддали жорсткій критиці книгу Р. Конквеста «Жнива скорботи», стали Р. Девіс та С. Віткрофт. Вони відкинули можливість штучної та антинаціональної природи голодомору 1932–1933 років, а колективізацію сільського господарства подавали як складову сталінського великого експерименту. Р. Девіс розглядав радянську колективізацію як експеримент, невід’ємною складовою якого стала модернізація сільського господарства [17].

Оцінюючи причини та характер голоду 1932–1933 років, Р. Девіс та С. Віткрофт дотримувались думки про його багатофакторну та ситуаційну природу, визнаючи точку зору про штучний характер продовольчої кризи 1932–1933 рр., явним спрощенням проблеми [1, с. 70]. Р. Девіс пояснював голод загальною економічною кризою в СРСР, підвищеними хлібозаготівлями та неврожайми 1931–1932 років [17]. В його спільній роботі з С. Віткрофтом «Індустріалізація радянської Росії» (1996, т. 5), обґрунтовується думку про те, що основна причина голоду та смертності серед сільського населення в 1932–1933 роках є надмірний адміністративний тиск на селян та посилення державних хлібозаготівель, що позбавило село продовольчої бази. Р. Девіс та С. Віткрофт не підтримують думку про голод 1932–1933 років як штучно створене явище та інструмент винесення класових ворогів. Посилення хлібозаготівель було спричинено тим, що Й. Сталін вірив у приховування селянами великої кількості зерна [14]. Наукові праці Р. Девіс та С. Віткрофт яскраво демонстрували, що вище керівництво СРСР боролось з голодом. Наприклад, допомога з державних недоторканих зернових фондів під час посівної кампанії 1932 року та в січні 1933 року, коли наявні запаси зерна були практично вичерпані [15].

Р. Девіс та С. Віткрофт аналізували колективізацію сільського господарства та голодомор і в контексті демографічних змін в СРСР, особливу увагу приділяючи процесу розкуркулення. На їхню думку колективізація та розкуркулення викликали нечуваний ріст урбанізації в Радянському Союзі. Так за їхніми оцінками, населення міст збільшилось за рахунок села з 26,3 до 56,1 млн. чоловік за період між 1926 та 1939 роком. Оцінюючи демографічні втрати Р. Девіс та С. Віткрофт наполя-

гали на цифрі в 4–5 млн. чоловік [16]. Вивчаючи демографічну ситуацію в Україні, С. Віткрофт встановив, що мінімальні втрати населення УРСР в 1932–1933 роках склали 2,7 млн. Проте на думку дослідника більш точна цифра має скласти 3–3,5 млн. чоловік, що відповідає даним вітчизняних дослідників [7, с. 192].

Ще наприкінці 1980-х років, критикуючи книгу «Жнива скорботи» Р. Девіс та С. Віткрофт висловили точку зору, що голодомор 1932–1933 років в значній мірі обумовлений об’єктивними кліматичними факторами. С. Віткрофт склав таблицю посух та врожаїв в Російській імперії та СРСР, яка наочно демонструвала, що через посухи 1920–1930-х врожайність зернових суттєво знизилась. Даний напрямок досліджень в повній мірі реалізувався в роботах іншого американського історика М. Таугера, який спеціалізувався на широкому колі проблем аграрної історії. Він давав двояку оцінку радянської колективізації. На його думку, з одного боку, колективізація зруйнувала традиційну сільськогосподарську систему і стала однією з причин голоду 1932–1933 років, а з іншого – модернізувала сільське господарство та заклала основи відносно великого об’єму виробництва та споживання сільськогосподарської продукції в 1970–1980-х роках [9, с. 65]. Основною причиною колективізації М. Таугер вважає неспроможність традиційного сільського господарства забезпечувати високі врожаї при несприятливих кліматичних умовах. Дослідник доводить, що з 1921 р. по 1929 р. лише в 1926–1927 роки були відносно врожайними. Неврожай 1929 року, спричинений не скільки саботажем селян, скільки погодніми умовами, що врешті-решт і призвело до рішення про модернізацію сільського господарства [8]. Причини голоду 1932–1933 років М. Таугер в першу чергу вбачає в неврожаї 1932 року. Дослідник висунув гіпотезу, згідно якої врожаї в СРСР наприкінці 1920-х – початку 1930-х рр. виховувались на основі кількості засіяного зерна. Метод підрахунку врожайності «по корінню» давав кількість зерна, яка мінімум на 20% перевищувала реальну амбарну масу зібраного збіжжя. М. Таугер підрахував приблизну кількість врожаю в Україні на основі середньої врожайності з гектара в 1932 на кількість засіяної площі. В результаті отримав приблизну кількість збіжжя в 8,5 тон. По СРСР

дана методика дала 50–60 млн. тон врожаю, що робило голод, скоріше невідворотним ніж вірогідним [10, с. 121]. Діяльність влади лише перенесла голод з промислових міст в село. М. Таугер, так само як Р. Девіс та С. Віткрофт, тлумачить продовольчу кризу 1932–1933 років, як ситуаційне та багатофакторне явище.

Концепція М. Таугера була неоднозначно сприйнятою російським та вітчизняними дослідниками. Наприклад, російський спеціаліст з питань голоду 1932–1933 років В. Кондрашин даючи історіографічну оцінку доробку М. Таугера назвав його погляди «крайнощами» через ігнорування суб'єктивних чинників голоду [4, с. 57].

Зовсім інша направленість характерна для праць Л. Віоли та Ш. Фіцпатрік, які з акцентували увагу власних досліджень на вивчені соціокультурних процесів, що протікали в радянському селі підчас колективізації. Такий підхід зумовив і специфічне трактування причин та характеру голодомору 1932–1933 рр.

Праці Л. Віоли можна кваліфікувати як «культурологію селянської протидії офіційній державній політиці». Дослідниця констатувала факт існування в СРСР двох зовсім різних культур міської та селянської. Прірва відмінностей між якими збільшувалась починаючи, ще з часів російської імперії. Л. Віола розуміє колективізацію як спробу перетворення села у внутрішню колонію, з якої можна бути необмежено «вкочувати» продовольство, податки та робочу силу. Селянська культура створювала суттєву протидію цим намірам, тому режим розвернув широку діяльність направлену на знищення оригінальної селянської культури. Сенс даної політики зводився до усунення культурних відмінностей міста та села [3, с. 42]. З початком колективізації, відмінності села та міста поглибились. Й. Сталін та Комуністична партія, в уяві селян, персоніфікувались як «Антихрист». Окрім цього, офіційна влада створювала у населення міст представлення про селян як реакційний та архаїчний клас. «Демонізувався» і образ кулака, як ворога, агресивно налаштованого проти всього міського та прогресивного [3, с. 48–50].

Л. Віола наголошує, що колективізацію слід розглядати як культурне зіткнення, битву двох соціокультурних формацій, в якій створення колгоспів та отримання державно-

го контролю над хлібом не були першочерговими завданнями. Так, наприклад, в 1927–1932 рр. радянська влада провела масову атаку проти селянських традицій та інституцій, що вилилось в закриття церков та розкуркулення священників, закриття сільських ринків, відміну сільської спільноти та сільських зборів, які врешті-решт були замінені колгоспом та сільрадою.

При висвітленні подій голодомору Л. Віола констатує спад споживання сільськогосподарської продукції вже 1930 р., коли в СРСР вперше зафіксовані випадки голодування. Самий низький рівень споживання припадає на 1932–1933 роки. Дослідниця відмічає, що голод сильно вдарив по Україні, Кубані та Казахстану. Вона вважає, що гуманітарна криза 1932–1933 років була очікувана, але навряд чи запланована. Серед основних причин голоду Л. Віола вважає: непомірні вимоги держави підчас хлібозаготівлі, безлад і вседозволеність партійних органів в період колективізації та формування політичної культури яка не розглядала селян як людей. Кількість загиблих під час голоду за оцінками Л. Віоли 4–5 млн. по СРСР [3, с. 256].

Таким чином, за оцінкою Л. Віоли причини голодомору 1932–1933 років мають яскраво виражений культурологічний аспект. Голод став апогеєм культурної війни між владою та селом, після якого сталінському режиму врешті-решт вдалося зламати традиційне аграрне суспільство, існування якого заважало як внутрішній колонізації села, так і модернізації радянського суспільства вцілому.

В ідейно-концептуальному відношенні, до поглядів Л. Віоли близькими є дослідження Ш. Фіцпатрік, яка розглядає іншу сторону взаємодії селянства з владою під час колективізації та голодомору 1932–1933 років. Вона вивчала проблему адаптації селян до нової колгоспної системи господарства, та спробу селянства поставити колгосп на служіння власним інтересам. Дослідниця виділила три форми селянської адаптації: 1) прагнення зайняти керівні пости в колгоспі; 2) намагання влаштуватись працювати на МТС; 3) приєднання до стаханівського руху. Всі вище згадані форми адаптації переслідували мету отримання більших доходів при менших зусиллях та демонстрації лояльності до режиму.

Інший вектор адаптації селянства виразився в пристосуванні до вилучення державою частини врожаю. Ш. Фіцпатрік розглядає події 1929–1932 років як експеримент держави, ціль якого зводилось до встановлення максимальної кількості зерна, яке щорічно можна «викачувати» з села. Селяни, в свою чергу, намагались встановити наскільки вони зможуть знизити обов'язкові плани [12, с. 85]. В 1931–1932 роках селянам стали зрозумілі масштаби хлібозаготівель, в наслідок чого, вони вдалися до пасивної протидії офіційному плану, що виразилось в демонстрації апатії та інертності, відвертого небажання сіяти, що в решті решт спричинило скорочення посівів. На основі даного факту, Ш. Фіцпатрік пояснює голод 1933 року, як наслідок зіткнення державних вимог по хлібозаготівлі з пасивним супротивом селян, прагнення яких зводилось до зниження планових об'ємів хлібозаготівель [12, с. 12].

Ш. Фіцпатрік обґрунтувала цілком слушну думку, за якою планове господарство першої п'ятирічки мало більш пагубний вплив на село ніж на місто, оскільки у випадку невиконання плану робітник все одно отримував зарплату та продовольчі картки, а невиконання плану в аграрному секторі економіки ставило селян на межу голоду. Даний факт спричиняв масову демонстрацію небажання селян працювати на колгоспи, відмова проводити посівну кампанію, доки велась реквізиція зібраного врожаю. Кожного року держава боролась за збереження засіяної площі, а селяни, в свою чергу, робили все можливе для її скорочення [12, с. 88].

До причини продовольчої кризи 1932–1933 років Ш. Фіцпатрік відносить непомірно великий тоннаж вилученого зерна по плану 1931 року. Так, на Україні було вилучено державою 31% всього збіжжя, а в Північному Кавказі – 61%, що автоматично підірвало посівну кампанію [12, с. 87].

Ш. Фіцпатрік в праці «Сталінські селяни: соціальна історія радянського села в 30-ті роки» (2001) приділила велику увагу міграційним процесам на селі, спровокованих голодом та колективізацією. За її оцінками в 1928–1932 роках кількість осіб, що переїхали з села в промислово розвинені міста склала 12 млн. чоловік. Голод 1932–1933 рр. спровокував нову хвилю внутрішніх міграцій, яка

могла мати катастрофічні наслідки для всієї економіки, оскільки наплив селян в міста міг зруйнувати карткову систему та загрожував зривом посівної компанії й остаточним виснаженням трудових ресурсів села. Саме ця обставина спричинила закон про внутрішню паспортизацію та міську прописку, що обмежив свободу пересування населення, в першу чергу сільського.

В іншій роботі Ш. Фіцпатрік «Повсякденний сталінізм: соціальна історія Радянської Росії в 30-ті роки» (2008) частково висвітлено ситуація в радянських містах в період продовольчої кризи 1932–1933 років. Дослідниця приходиться до висновків, що колективізація та голод 1932–1933 також поставили міста на межі гуманітарної катастрофи. Хронічний дефіцит провізії влада пояснювала населенню міст приховуванням куркулями зібраного врожаю, а коли куркулі як клас перестали існувати, аналогічні проблеми пояснювались саботажем в ланці харчування [13, с. 55]. Таким чином, нагнітання протиріч села та міста в період колективізації можна вважати як побічний ефект спроби вищої партійної влади СРСР перекласти відповідальність за власні прорахунки на селянство.

Висновки. Таким чином, роботи Л. Віолі та Ш. Фіцпатрік дають нам панорамне бачення всіх соціокультурних перетворень на радянському селі в період колективізації та голодомору 1932–1933 років. Сам голод також має аналогічну природу. Так, в першому випадку, він є наслідком «культурної війни» влади з селом, в іншому – розглядається як похідна від боротьби села та держави за кількість посівних площ, яку Ш. Фіцпатрік розглядає в контексті адаптації селян до нової господарчої системи.

Поява різних підходів до тлумачення подій кінця 1920-початку 1930-х рр. в СРСР призвела до полеміки на сторінках провідного наукового журналу «Soviet studies» («Eurasia studies» з 1992 р.). У 1990-х – початку 2000-них років розгорнулася наукова дискусія щодо демографічних втрат в період «сталінської модернізації» СРСР, причин та характеру голодомору 1932–1933 років. Прихильники ідей Р. Конквеста М. Елман, Дж. Кіп різко критикували ідеї ревізійністського напрямку радянології, які презентував та відстоював С. Віткрофт. Розпочата у 1990

році наукова дискусія тривала трохи більше 10 років. Однак, головні проблемні питання так і залишилися відкритими: які обставини призвели до голодомору, яких втрат зазнало населення в результаті репресій та голоду.

Список використаних джерел

1. Бабашкин В. В. Россия XX век: о некоторых подходах современной западной историографии / В. В. Бабашкин // Куда идет Россия? Кризис институциональных систем: век, десятилетие, год. [Под общ. ред. Т.И.Заславской] — М.: Логос, 1999. — С. 68—76.
2. Васильчук Г. М. Колективізація та політика розкуркулення в Україні (кінець 20-х - 30-х рр.): концепції сучасної західної історіографії / Г. М. Васильчук // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. — 2007. — Вип. 20. — С. 438—442.
3. Виола Л. Крестьянский бунт в эпоху Сталина: Коллективизация и культура крестьянского сопротивления / Л. Виола; [пер. с англ. А. В. Бардина]. — М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН); Фонд Первого Президента России Б. Н. Ельцина, 2010. — 367 с.
4. Кондрашин В. В. Голод 1932–1933 годов в русской и зарубежной историографии: некоторые предварительные заметки / В. В. Кондрашин // History of Russian peasantry in the 20-th century / Edited by H. Okuda. — The University of Tokyo. — Volum 1. — 2003. — С. 55–93.
5. Конквест Р. Жнива скорботи : Рад. колективізація і голодомор / Роберт Конквест. — [Літ. обробка та ред. С.Васильченка, О.Вітрученка, Ю.Медюка]. — К.: Либідь, 1993. — 384 с.
6. Меньковский В.И. Власть и советское общество в 1930-е годы: англо-американская историография проблемы. Мн.: БГУ. — 2001. — 188 с. Режим доступа <http://nature.web.ru/db/msg.html?mid=1193627>
7. Віткрофт С. Сучасне уявлення про природу та рівень смертності під час голоду 1932–1933 рр. в Україні / С. Віткрофт // Командири великого голоду: Поїздки В. Молотова і Л. Кагановича в Україну та на Північний Кавказ. 1932—1933 рр. / За ред. В. Васильєва, Ю. Шаповала. — К.: Генеза, 2001. — С. 179—186.
8. Таугер М. Зерновой кризис или голод: украинская правительственная комиссия по оказании помощи потерпевшим от неурожая и украинский голод 1928–1929 годов / М. Таугер // Голод, голодомор, геноцид? — К.: «Еженедельник». — 2008. — С. 26—65.
9. Таугер М. Сталин, советское сельское хозяйство и коллективизация/ М. Таугер // Голод, голодомор, геноцид? — К.: «Еженедельник». — 2008 — С. 65—112.
10. Таугер М. Уражай 1932-го и голод 1933 года/ М. Таугер // Голод, голодомор, геноцид? — К.: «Еженедельник». — 2008 — С. 112—155.
11. Таугер М. Природные катаклизмы и человеческий фактор в период голода 1931–1932 / М. Таугер // Голод, голодомор, геноцид? — К.: «Еженедельник». — 2008 — С. 155—245.
12. Фицпатрик Ш. Сталинские крестьяне. Социальная история Советской России в 30-е годы: деревня / Шейла Фицпатрик ; [Пер. с англ.] — М.: (РОССПЭН), 2001. — 422 с.
13. Фицпатрик Ш. Повседневный сталинизм: Социальная история Советской России в 1930-е годы / Шейла Фицпатрик. — [пер. с англ. Л.Ю.Пантина]. — М.: РОССПЭН; Фонд превого президента России Б.Н.Ельцина, 2008. — 336 с.
14. Davies R.W. and S.G. Wheatcroft, The Industrialisation of Soviet Russia., The Years of Hunger: Soviet Agriculture, 1931–1933/ R. W. Davies, S. G. Weatcroft. — Basingstoke: Palgrave Macmillan. — vol. 5. — 2004. — 555 p.
15. Davies R.W., Tauger M.B., Weatcroft S.G. Stalin, Grain Stocks and the Famine of 1932—1933 / R.W. Davies, M. Tauger, S.G. Weatcroft // Slavic Review. — V. 54. — Issue 3. — 1995. — P. 642—657.
16. Davies R.W., Tauger M.B., Weatcroft S.G. The economic transformation of the Soviet Union, 1913–1945./ R.W. Davies, M. Tauger, S.G. Weatcroft Cambridge University press. — 1994. — 376 p.
17. Davies R.W. The Industrialisation of Soviet Russia, Crisis and Progress in the Soviet Economy, 1931–1933 / R.W. Davies — London. — vol. 4. — 1996. — 612 p.
18. Wheatcroft S.G. The Expertional nature of Ukraine in 1927–1933 Soviet food crises and Famines S.G. Wheatcroft // «Голодомор 1932–1933 років в Україні: причини, демографічні наслідки, правова оцінка» // Матеріали міжнародної наукової конференції 25–26 вересня 2008 р. — К.: Видавничий дім «Киево-Могилянська академія», 2009. — С. 47—59.

ЧЕРНЯВСКАЯ Е.В.

ВОПРОСЫ АГРАРНОЙ ИСТОРИИ УКРАИНЫ КОНЦА 1920-х - В НАЧАЛЕ 1930-х ГОДОВ В СОВРЕМЕННОЙ ЗАРУБЕЖНОЙ ИСТОРИОГРАФИИ

В статье проанализированы научные работы современной англо-американской советологии, посвященные проблемам коллективизации и голодомора 1932–1933 в Украине и формирование теоретико-концептуальных подходов к изучению проблемы.

Ключевые слова: аграрная история, коллективизация, голодомор, советология, историография.

CHERNIAVSKA K.

AGRARIAN HISTORY OF UKRAINE IN THE LATE 1920's - AT THE BEGINNING OF THE 1930's IN THE MODERN FOREIGN HISTORIOGRAPHY

The article analyzes the scientific work of modern Anglo-American sovietology devoted to the problems of collectivization and famine in Ukraine, 1932–1933, and the formation of the theoretical and conceptual approaches to the problem.

Key words: agrarian history, collectivization, Famine, sovietology, historiography.

Стаття надійшла до редколегії 4.07.2014